

DIGITAALSEST SEMIOSFÄÄRIST

BIBLIOTHECA MEDIORUM ET COMMUNICATIONIS

SARJA KOLLEGIUM

Indrek Ibrus (Tallinna Ülikool)

Ragne Kõuts-Klemm (Tartu Ülikool)

Eva Näripea (Eesti Kunstiakadeemia)

Pille Pruulmann-Vengerfeldt (Malmö Ülikool)

Andra Siibak (Tartu Ülikool)

Katrin Tiidenberg (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

John Hartley, Indrek Ibrus, Maarja Ojamaa

DIGITAALSEST SEMIOSFÄÄRIST

KULTUUR, MEEDIA JA TEADUS
ANTROPOTSEENIS

Inglise keelest tõlkinud Tanel Pern

Tallinna Ülikooli Kirjastus
Tallinn 2022



Bibliotheca MEDIORUM
et COMMUNICATIONIS

Bibliotheca Mediorum et Communicationis
John Hartley, Indrek Ibrus, Maarja Ojamaa
Digitaalsest semiosfäärist
Kultuur, meedia ja teadus antropotseenis

Raamatu tõlkimist toetasid Eesti Teadusagentuuri
teadusprojektid PRG1191 ja PSG675

Tõlgitud väljaandest:

John Hartley, Indrek Ibrus, Maarja Ojamaa
On the Digital Semiosphere
Culture, Media and Science for the Anthropocene
New York: Bloomsbury Academic 2020

Keeleliselt toimetanud Liisi Rünkla
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

Copyright © John Hartley, Indrek Ibrus and Maarja Ojamaa, 2020
This translation of *On the Digital Semiosphere. Culture, Media and Science for the Anthropocene* is published by arrangement with Bloomsbury Publishing Plc. Raamatu „Digitaalsest semiosfäärist: Kultuur, meedia ja teadus antropotseenis“ tõlge ilmub Bloomsbury Publishing Plc. loal Autoriõigus (tõlge): Tanel Pern, 2022
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2022

ISSN 2613-6260
ISBN 978-9985-58-936-6

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

I osa. Sfäärid ja kerad	11
1. Semiootiline sfääride teooria	13
2. Kerade ja globaliseerumise lühiajalugu	66
3. Juri Lotman ja kultuurisemiootika	96
II osa. Digitaalse semiosfääri elemendid	117
4. Mõtlevates maailmades	119
5. Dialoog ja dünaamika	148
6. Kultuurisemiootika multidistsiplinaarses keskkonnas	180
III osa. Mikromastaap: tekst	203
7. Mida kultuur soovib?	205
8. Tekst, edastamine, tõlkimine	222
9. Tekst, loomine, uudsus	252
10. Tekst, säilitamine, mälu	282
IV osa. Mesomastaap: institutsioon	299
11. Planetaarsed kultuuritootmissüsteemid	301
12. Mullid: kontinuaalsete süsteemide tootmine	316
13. Torked: katkestuste tootmine	342
14. Vaht: dünaamilise paljususe tootmine	363

V osa. Makromastaap: globaalne süsteem	383
15. Maakera: digitaalsete eristuste tootmine	385
16. Digitaalne semiosfäär ja tehnosfäär	409
17. Semioos: poliitika ja majanduse reguleerimine	437
 VI osa. Antropotseeni kultuuriteadus	 461
18. Lavastatud konflikt: uued deemid ja klassid	463
19. Reeglipopulatsioonid: meedia loodud rühmade kujunemine ja koordineerimine	490
20. Kuhu edasi, planeet?	518
 Tänu sõnad	531
Kirjandus	535
Illustratsioonide allikad	579
Nime- ja ainelõend	581

ILLUSTRATSIOONID

PEETER LAURITSA ILLUSTRATSIOONID

I	Peeter Laurits, „Plant Pride“ (2018), seeriast „Coming Soon“	12
II	Peeter Laurits, „Võõrkeel“ (2015), seeriast „Codex naturalis“	118
III	Peeter Laurits, „Romeo ja Julia“ (2003), seeriast „Mullatoidu restoran“ (koos Ain Mäeotsaga)	204
IV	Peeter Laurits, „Heavenly News“ (2001), seeriast „Noosfäär“	300
V	Peeter Laurits, „Taeva atlas 22“ (2000), seeriast „Taeva atlas“	384
VI	Peeter Laurits, „Pärioolu“ (2003), seeriast „Mullatoidu restoran“	462

JOONISED

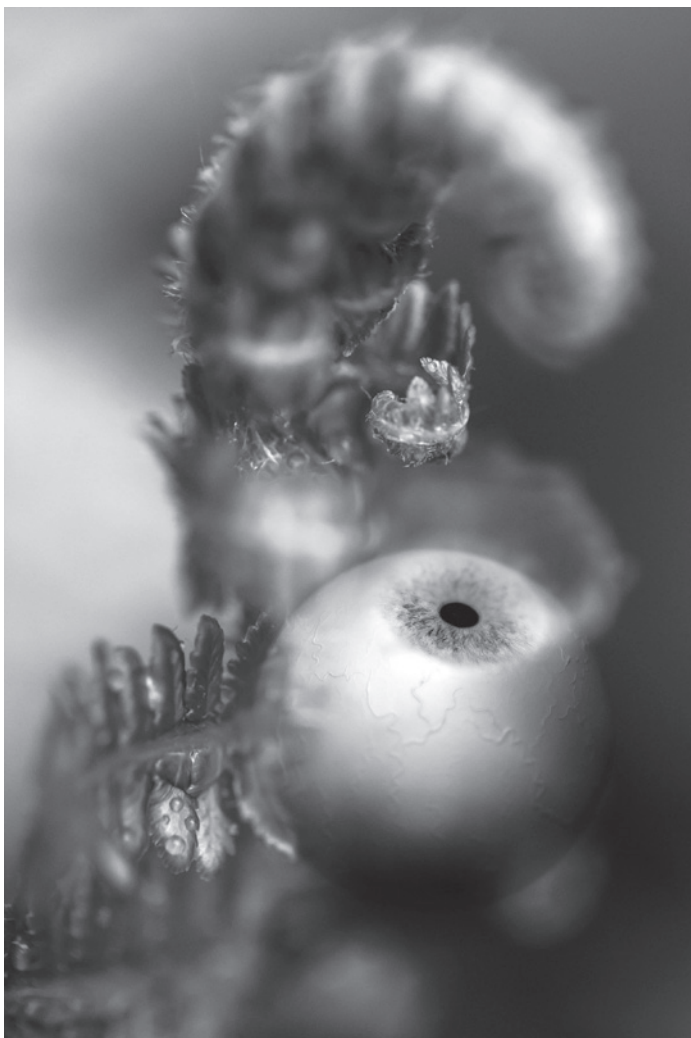
1.1.	Archimedese kang nihutab maakera paigast	19
1.2.	Juri Lotman	23
1.3.	(a) V. I. Vernadski haud Moskvast; (b) Ukraina Vernadski-nimeline uurimisbaas Antarktikas (2015).	29
1.4.	Sfääriline mõtlemine: Vladimir I. Vernadski viieteistaastasena, 1878	32
1.5.	Redutseerivale teadusele (informatsioon) omase „tõusva põhjuslikkuse“ kombineerimine süsteemi- teaduse (semioos) „laskuva kausaalsusega“	38

2.1.	Meteoroloogiliste vaatlusandmete talletamiseks kasutatavad seadmed merel, maal, õhus ja kosmoses – digitaalse semiosfääri löikumine geosfääriga	73
2.2.	Globaliseerumine kui riiklik piraatlus: Sir Francis Drake'i ümbermaailmareisi (1577–1580) mälestuseks vermitud hõbemedal	79
2.3.	Andmete globaliseerumine on tõusuteel	81
2.4.	Kõik keeled on maailmakeeled. Esimene kõmrikelne gloobus (2009)	87
3.1.	Voolu suunavad torud: Juri Lotman – õpetlane, kirjamees, skulptuur	101
4.1.	Semiosfääris osalejad ja selle ruumid meenutavad matrjoškat	127
5.1.	Semiosfääri tuum ja perifeeria	162
7.1.	Kus tekst lõppeb? Mäng väljendatuse, piiride ja struktuuriga	216
9.1.	Meemid kui refleksiivne autokommunikatsioon (kordamise rõõm)	259
9.2.	Meemid kui pöördumatu innovatsioon (uudsuse rõõm)	261
9.3.	Eesti president Toomas Hendrik Ilves ja tema laulupeoselfi. Presidendi selfi	265
9.4.	Dialoog semiosfääris, struktureerituna erinevuse kaudu: (a) üldmudel; (b) suhtlevad dialoogilised süsteemid	267
12.1.	iBooks'i algne kasutajaliides	328
14.1.	Veekuubik, Pekingi olümpiapark	365

16.1. Pikaajalised muutused majanduslikus/sotsiaalses korras kõrvutatuna kommunikatsiooni- tehnoloogiate arenguga.	415
17.1. Avalik ruum (aristotellikus) ideaalses linnas: läbi ei saa ei Pnyxi ega agoraata.	453
18.1. Mässu koordineerimine: FridaysForFuture murrab läbi seal, kus esinduspoliitika seda ei suuda.	467
19.1. Aurumasina regulaator.	503
20.1. Greta Thunberg: muutuste algatamine.	527
20.2. „Läbi Eedeni viis nende üksildane tee“: Kuhu edasi, planeet? Peeter Laurits, „New Earth 2“ (2010), sarjast „Tuareg Dreams“ . . .	530

I OSA

SFÄÄRID JA KERAD



Peeter Laurits, „Plant Pride“ (2018), seeriest „Coming Soon“.
<https://www.peeterlaurits.com/works/coming-soon>

I. SEMIOOTILINE SFÄÄRIDE TEOORIA

Paljususe ja ainulisuse vaheline suhe on kultuuri üks põhilisi, fundamentaalseid tunnuseid. Siinjuures loogiline ja ajalooline reaalsus lahknevad.

(Juri Lotman 2001: 11)

Üks maailm, üks liik

2016. aastal avaldas arhitekt ja kommentaator Michael Sorkin Ameerika Ühendriikides Donald Trumpi presidendiks valimise eel arvamust arhitektuurist Trump Towerite ajajärgul:

Meie amet ei ole lagedal väljal tegutsev autonoomne distsipliin. Pigem on see sunnitud pidama üha keerulisemat võitlust oma erisuse ja vajalikkuse tingimuste mõistmise nimel, eriti tänasel päeval, mil kujundatud keskkond haarab maailma üha tugevamini oma mõju-sfääri ning lõhe keha ja tehnoloogia vahel muutub järjest hägusamaks. Ehitamine märgistab ja mõõdab alati ruumi, õiglust ja võimalikkust, kuid planeedi lämmatamiseni totaalse urbaniseerumise poole tormates ollakse minetamas vähegi selget arusaama sellest, kuidas edasi toimida. (Sorkin 2016)

Samas kirjutises märgib Sorkin, et oli sunnitud katkestama visiidi Hiinasse, kuna „mu astma ägenes niivõrd, et olin sunnitud enneaegselt koju tagasi sõitma“. 2020. aasta märtsis suri

ta – mitte Hiinas, vaid New Yorgis – üle kogu maailma levima hakanud COVID-19 nakkuse tagajärjel.¹ Tema sõnad omandavad selle taustal kurjakuulutavalt prohvetliku varjundi:

Tsivilisatsioonide eripärad väljenduvad nende prioriteetides ja meie omad seavad liiga kõrgele kohale vanglad, ostukeskused ja McMansion'id² ja liiga madalale kõigile korralike elutingimuste tagamise, terviklike ja elujõuliste kogukondade kujundamise, roheline energia, ratsionaalse mobiilsuse, toetusstruktuurid. Meie arhitektuuri programmeerib poliitika. Trumpi agenda embleemiks on arhitektuuriobjekt – absurdne vaaraolik müür Mehhiko piiril, millega ta pidevalt laiutab. Ohjamise idee kõlab läbi kogu tema projektist ja tema mantrat jagab nii mõnigi arhitekt: jätke kõik minu hooleks! (Sorkin 2016)

Arhitektuur on vaid üks paljudest loomingulistest, teaduspõhistest valdkondadest, mis on digitaalse meedia globaliseeriva dünaamika mõjul sunnitud oma eesmärgi ja põhimõtteid ümber mõtestama, võttes seejuures orientiiriks vabaturumajandusliku korporatiivse ekspansionismi ja libertaarsed ideoloogiad („Jätke kõik minu hooleks!“). Tegelikuses näivad need sigitavat iseenese vastandeid: autoritarismi ja lausjälgmist:

¹ Vt järelhüüet Sorkinile: <https://www.architecturalrecord.com/articles/14526-obituary-michael-sorkin-1948-2020>.

² Ameerika kõnekeeles suurepoolne maitsetu tüüpprojekt järgi ehitatud valglinna eramaja. – T. P.

Trumpi meelelaad on sügavalt vanamoeline: ta loob ehitisi, asju. Maotutest ja toretsevatest ehitistest palju hullem on aga liberaalse mainega Silicon Valley propageeritav ruumiline agenda, niinimetatud nutilinn. See sõna ajab mulle lausa judinad peale. Muret teeb võimalus, et hiigelsuured korporatsioonid püüavad meile müüa põrsast kotis, soovides „tundlikumate“ keskkondade loomiseks istutada igasse kõnniteekivisse, aknasse ja seinu andureid, mis nime poolest peaksid aitama lahti harutada liikluse summutajaid, säästma energiat ja hoidma megalinnade elurütmi sujuvana, kuid tegelikult võimaldavad parimalgi juhul lihvida tarbimis- ja käitumisprofiile, mille abil müüa meile järjest enam kraami, ja halvimal – jälgida alaliselt iga tolli maakera pinnast ning saata mingist biomeetrilisest võõrapärasuse kujutelmast lähtudes kurjamite loetellu kantud isikutele kaela ründedroone või üheteistkümnemele miljonile „illegaalile“ migratsiooniameti reide. Andmed ei ole neutraalsed. Metaandmed võivad osutada parajaks Egiptuse nuhtluseks. (Sorkin 2016)

Just neist probleemidest on ajendatud ka käesolev raamat. Näib, justkui tunnetaks inimkond ennast ühtse ja globaalse liigina vaid siis, kui leiab end silmitsi ainulise ja globaalse ohuga. Kunagi oli selleks tuumakatastroof; viimastel aastatel on selleks saanud kliimasoojenemine; praegu kehab sellist ohtu koroonaviirus. Reaktsioon sellele ei ole aga kaugeltki globaalne. Seni on see olnud natsionalistlik, kildkondlik, enesekeskne ja sageli totter. Kõik käib täpselt nii, nagu juba neoliitikumist saadik: „See tähendab sõda!“

Mõnele tähendab see surma, teistele õnnerikast elu, kuni nad ei hooli harjumuspärase elu jätkumisega kaasnevatest ohvritest. Üks esimesi neist ohvritest oli Sorkin ise. Tema sõnumit ei pea siiski tingimata tabama sama saatus. *Business as usual*’i digitaalsfääris edasikestmise toetamise asemel peaksid teadmustööga tegelejad, kelle eluvaldkonnas on digitaalne üleilmastumine kõige kiirem, püüdma senisest paremini mõista, *miks* pealtnäha liberaalsed äriideed võivad tähendada düstopilist katastroofi nii ärapõlatud osale inimkonnast kui ka kogu planeedile tervikuna. Sorkin annab mõista, et kõik digitaalse meedia ja kultuuri üleilmastumise vaatlejad ja selle osalised peaksid ise mõtestama lahti oma „erisuse ja vajalikkuse“ tingimused. Mis mõtet on mis tahes uuel tehnoloogilisel trendil (alates parameetrilisest arhitektuurist ja lõpetades plokiahelatega), kui selle kasutajad rakendavad ta pelgalt poliitilise lühinägelikkuse ja ükskõikse kasuahnuse teenistusse? Ülemäära sageli ei kaasne nendega vähimatki arusaama jagatud vastutusest liigi või planeedi saatuse eest, vaid ainult lõhede süvenemine „võitjate“ ja „kaotajate“ vahel (nagu armastab väljenduda USA president Donald Trump).

Kas see tähendab, et „meie“ sammume kinnisilmi pandeemia ja kliimakatastroofi poole? Või on meil ehk kollektiivselt tegutsedes võimalik luua „toetusstruktuure“ iseen-dile, inimkogukondadele ja Maale kui süsteemile? Just see on (nii tõelistel kui ka virtuaalsetel) tänavatel kliimaõigluse nimel võitlevate noorte eesmärk. See on ka meie raamatu eesmärk. Siiski tuleb meil astuda „nutlinna“ kõikehõlmavast „disainitud keskkonnast“ ja vahetust aktivismist sammuke tagasi, et analüüsida, *kuidas* (ehitatud ja vahendatud) kultuur

nii mikro- kui ka makromastaabis Michael Sorkini väljendit kasutades „alati märgistab ja mõõdab ruumi, õiglust ja võimalikkust“, sõltumata sellest, milliseid uusi tehnoloogiaimesid tema ehitamiseks ka parasjagu ei kasutata.

Kas inimese loodud keskkond üle kogu planeedi *saab* olla ühtaegu nii kultuuriliselt humaanne kui ka ökoloogiliselt elujõuline? Vastus sellele küsimusele näib sõltuvat kahest tegurist:

- *Cui bono?* Kes on kavandatud kasusaaja? On see kõik suunatud „mulle“ kui üksikisikule, „meile“ kui äriühingule / riiklikule organisatsioonile või „meile“ kui kogukonnale/inimkonnale?
- *Kes koristab jäljed?* Mil moel peaks planeet viimaks taastuma meie laastavast raiskamistungist, olgu see siis digitaalne või analoogne? Kas meie tegevuse aluseks on ökoloogiline *laissez-faire* (hõivamine ja eksploateerimine) või süsteemne iseuuenemine (üks liik, üks planeet)?

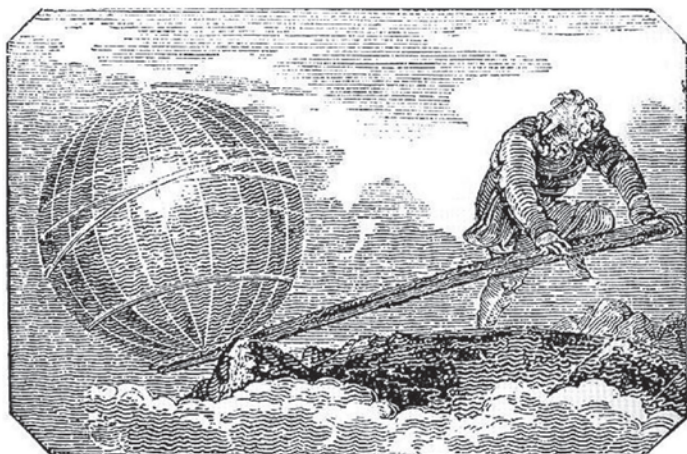
Meie lähtepunktiks on siin – põhjustel, mis loodetavasti on läbi kogu raamatu ilmsed – kultuuri esmatähtsus. Raamatu lõppeesmärk on esitada „digitaalse semiosfääri“ teooria, mille nii positiivsete kui ka negatiivsete heuristikute mõistmiseks tuleb need asetada mitmesuguste omavahel lõikuvate teadmussüsteemide konteksti.

„Tsivilisatsioonide eripärad väljenduvad nende prioriteetides,“ nendib Sorkin. Viimaste tuvastamiseks peame alustama algprintsipiidest. Just see ongi meie plaan. Pandeemiast allpool kuigi palju juttu ei tule – kui üldse, siis vaid selleks, et tõdeda: „viraalsus“ on reaalsus, mida võib eirata vaid omal vastutusel.

Digitaalne Lotman?

Käesoleva raamatu eesmärk on niisiis pakkuda välja originaalne käsitus sellest, mida on kommunikatsiooni-, meedia- ja kultuuriuuringutele nii täna kui tulevikus anda Juri Lotmani peenekoelistel ja kaugelenägelikel arutlustel, millest ehitub süsteemikeskne ja dünaamiline vaateviis kultuurile kui tervikule. Selle mudeli lähtepunktiks võtmine annab meile mõtlemisvahendi, Archimedese kangi (joonis 1.1), mitte küll maakera paigast nihutamiseks, vaid digiajastule omase üleilmastumise paigutamiseks „välisesse“ perspektiivi, millest seda on lihtsam mõista ja mõõta. Lotmani esitatud süsteemipõhisel vaateviisil on pikk, enam kui sajandi taha ulatuv ajalugu. Samal ajal tõstatab see aga radikaalselt uudseid küsimusi inimkonna, teiste elusolendite ja planeedi vahelistest suhetest.

Meie käsitus „digitaalsest semiosfäärist“ pakub mitmetahulist ja veenvat raamistikku globaalse digikultuuri ja selle poliitilise, majandusliku ja ökoloogilise konteksti mõtestamiseks ajastul, mil populaarmedia ja kohaliku aktivismi tähelepanu keskmesse on aina enam tõusmas üha pakilised antropotseeni (vaidlustest selle mõiste üle vt Colebrook, Weinstein 2015; Schneiderman 2015; Grusin 2017; Sperling 2019) kliimaprobleemid. Ehkki meie lähenemisviis asetub interseksionaalse ideedeajaloo konteksti, rakendame me selle uudse interdistsiplinaarse positsiooni avamise teenistusse, mis oleks võimeline analüüsima nii isiklikku sisemist tähendusloomet kui ka globaalseid „suurandmeid“. Näitame, kuidas need on omavahel seotud ning mis suunab neis toimuvaid muutusi. Meie raamat paigutub lotmanlikku traditsiooni



Joonis 1.1. Archimedese kang nihutab maakera paigast.

Allikas: Mechanics Magazine 1824

(vt 3. ptk), mille allikateks olid omakorda küberneetika ja kirjandusteooria ning kultuurisemiootika. Siinne käsitus on aga olemuselt tulevikku vaatav ning peaks aitama lugejatel ja interdistsiplinaarse teadustööga tegelejatel mõtestada vaadeldavaid nähtusi erinevate semioosi tasandite ja nende suhetumisviiside lõimitud süsteemilis-dünaamilise käsitlusviisi kaudu. Kultuuri- ja meediaanalüüsile annab see niisiis võimaluse eristuda teoreetiliselt põhjendatud seletusliku adekvaatsusega ajal, mil ülemääragi suur osa teadustööst kaldub olema ülikitsa fookusega, mis soodustab ühitamatute meetodite virvarri keskel spetsialiseerumist lokaalsele tasandile ja keskendumist tehnilistele üksikasjadele või industriaalse, analoogse, rahvusriigikeskse teoretiseerimise ammendunud paradigmat pärinevate vormelite tahtmatut taaskasutamist.

Paar sõna „digitaalsusest“. Semiosfäär on, mõistagi, eksisteerinud palju sajandeid ning selle mehhanismid on inimese kõnevõime tekkimisest peale koos kommunikatsioonitehnoloogiatega pidevalt arenenud. Inimkonna avastustegevus ja ränne on uusaja vältel üha kiirenenud (nagu me 2. ptk-s lähemalt kirjeldame), nii et sõna „globaalne“ tähistab vähemasti juba 16. sajandist saadik Maa planetaarsesse süsteemi puutuvat. „Digitaalset semiosfääri“ iseloomustab äärmiselt tugev järjepidevuse element. Samas on see meie käsitluses ühtaegu astmevahetus, Lotmani (2001) mõistes pöördumatu ja „plahvatuslik“ muutus. Nihe (*kolonialism, kaubad, tööstus ja kaubandus*) → (*informatsiooni, infotöötuse ja vahendatud kommunikatsiooni korporatiivne globaliseerumine*) on üha kiirenevas tempos (McKinsey 2016) täielikult ümber kujundamas maailmamajandust ja -poliitikat ning meie teadmus-süsteeme, mille tagajärjed ulatuvad kaubandusest ja ettevõtlusest oluliselt kaugemale, tingides vajaduse ümber vaadata hoolekande, kultuuri ja kogukonna põhialused ning nende perspektiivid koroonaviiruse-järgses maailmas.

„Digitaalsuse“ all peame me silmas info- või teadmusühiskonnas valitsevale kohale tõusnud nähtuste konstellatsiooni, kus sõjandust, majandust, poliitikat ja vahendatud kultuuri suunavaks jõuks on nii isiklikul, korporatiivsel kui ka rahvusvahelisel tasandil saanud ühte koondunud ja lõimunud elektroonika, telekommunikatsioon, leviedastus, infotöötus, internet, automaatika ja tehisintellekt.

„Globaliseerumine“ ei pruugi olla jõudnud päris igasse riiki ja igasse tööstusharusse ega pruugi endiselt hõlmata „globaalseid vaeseid“. Digitaalne automatiseerimine võib